

> Tumelillade õitega lopsaka kasvuga jorjenid on Setumaa koduaedades tavalised. Seda sorti peetakse seal üheks vanemaks ja vastupidavamaks. (Foto: Anneli Banner)

TALVEÕRNAD AIALILLED

Anneli Banner

FOTOD: EESTI VABAÕHUMUUSEUM, SOTSIALISTLIK PÕLLUMAJANDUS, ERAKOGU

Aednikud on ikka tahtnud oma aias kasvatada ka eksootilisemaid taimi, mis rõõmustavad silma erksavärviliste õite või erilise kasvukujuga, kuid ei suuda õues põhjamaist talve üle elada. Sellised taimed tuleb sügisel aegsasti mullast välja kaevata, keldrisse või jahedasse tuppa hoiule seada ning siis kevade saabudes jälle peenrasse istutada.

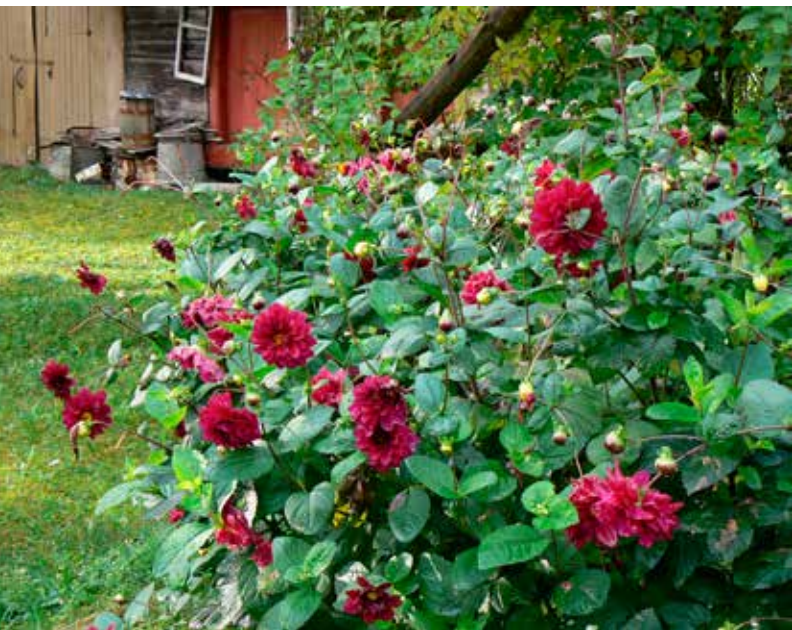
ELURÕÖMSAD DAALIAD

Valdav osa daalia liike kasvab looduslikult Lõuna-Ameerikas, kus taimede lihakaid juurmugulaid tarvitati toiduks ja jämedaid seest õõnsaid varsi kasutati vahel veetorudena. Euroopasse toodi daaliad ilmselt 18. sajandi lõpul. Ka siin prooviti algul nende mugulaid süüa, kuid see komme ei tahtnud juurduda. Küll aga hinnati kõrgelt daaliaõite eksootilist ilu, eriti pärast seda, kui aretustöö käigus saadi täidisõielised sordid. 19. sajandi keskpaigaks oli aeddaalia (*Dahlia x hortensis*) vallutanud kogu Euroopa. 1820.–40. aastatel tabas aiandushuvilisi tõeline daaliavaimustus ning uusi ja aina uhkemate õitega sorte tekkis juurde nagu seeni pärast vihma.

Daaliale nime andmisega olid segased lood. Euroopasse jõudmise järel sai taim rootsi botaanik Andreas Dahli järgi ladina keelse nime *Dahlia*. 1803. aastal otsustas saksa taimeeadlane Carl Ludwig Willdenow nimetada taimeperekonna oma Peterburis tegutseva sõbra Johann Gottlieb Georgi auks ümber *Georgina*’ks. Mõne aja pärast anti daaliatele vana nimi jälle tagasi, aga segadus oli sündinud. Vene keeles nimetatakse neid taimi siamaani georgiinadeks ja sealt on tulnud eesti keeldegi nimi jorjen ning selle erinevad tuletised: jorjel, jüreen, juriin ja jürilill. Vahel kutsutakse taimi luuleliselt aga hoopis neitsisõleks.

Eestisse jõudsid daaliad oma kuulsuse tipul 1830. aastatel. Tõenäoliselt toodi need kaunid

~ Mõned vanemad daaliasordid võivad kasvada päris kõrgeks. Näiteks vanausuliste Kasepää külast jõudis vabaõhmuuseumi peipsivene maja aeda suure heleroosa õiega daalia, mis soodsal aastal võib sirguda rohkem kui 2 m kõrguseks. (Foto: Anneli Banner)

taimed kõigepealt mõisaaedadesse, kust nad tasapisi taludessegi levisid. Jakob Kõrv kirjutab 1881. aastal: „Ta on üks neist kõige ilusamatest, tutvamatest, ja selle juures kõige kergemalt sigitavaist lillidest, mis palju kuski nimeväärt aias ei puudu“. Ometi nõuab daalia vastupidavate ja vähenõudlike talulilledega võrreldes hoopis rohkem tähelepanu ja hoolt. Lopsaka lehestiku ja suurte õitega taim vajab rammusa mullaga sooja ja päiksepaistelist kasvukohta. Tema juurmugulad tuleb igal sügisel esimeste öökülmade saabudes üles võtta, ületalve jahedas hoida ning kevadel jälle peenrasse tagasi istutada. Tänapäeva aiapidajad ütlevad sageli, et daaliade kasvatamine on liialt töömahukas, omaaegsed taluperenaised aga nii ei arvanud. Vastupidi, 1930. aastatel leiti, et daaliad on ilusaimad põhjamaade lilled, mida on kerge kasvatada, paljundada ja talvel alal hoida. „Kellel on võimalusi, see ehib muidugi oma majaümbrust veel paljude teiste ilusate lilledega, nagu pujengide, liiliate, iiriste, tokkrooside, astrite, gladioolide, peenelõhnaliste reseedade ja öölevkoidedega ning paljude teiste lilledega, mis sobivad meie kliimaga. Kellel ei ole aga erilist armastust lillede vastu ja kellel vast ei ole aegagi palju hoolitseda lillede eest, see siiski toogu vähemalt oma akna alla jorjen,“ soovitati 1932. aastal ajakirjas Sõnapilt. Küllap kaalus taime suurte rõõmsavärviliste „siidimuhvide“ sarnaste õite ilu üles tema kasvatamisega kaasneva vaeva. Daaliad olid meil väga armastatud aialilled kuni Teise maailmasõjani. Teada on tõsiasi, et Mulgimaal pandi märtsiküüditamise ajal ühes majapidamises varade üleskirjutamise käigus kirja ka jorjenijuurikad, mis toas kasti sees hoiul olid. Jääb vaid oletada, kas oli siin tegu ülipüüdliku üleskirjutajaga või tundusid need juurikad talle nii olulised, et väärtsid kirja panemist. Teadaolevalt katsus aednik ja aiandusõpetaja Adolf Vaigla veel

< Daaliad ei karda põuda, seetõttu saab neid kasvatada ka kergema liivase mullaga Kihnu saare aedades. Korralikku lambasõnnikuga väetamist tahavad nad aga sellegipoolest. (Foto: Anneli Banner)

^ Vabaõhmuuseumi kolhoosimaja peenramaal õitsesid sel suvel päikesekollaste õitega daaliad.
(Foto: Anneli Banner)

1950. aastatel Rāpinas kokku koguda olemasolevaid sorte, mida saanuks edaspidi sordiaretuses kasutada. Millegipärast aga sõjajärgses Eestis daaliakasvatus ja -aretus enam õieti jalgu alla ei saanud. Küll tegeldi selle taimeperekonnaga edasi meie ida- ja lõunanaabrite juures ja nõukogude ajal levisid ka siinmail läti ning vene daaliasordid.

Vahel arvatakse, et daalia ja jorjen on erinevad taimed. Mõni ütleb, et jorjenid on kõrged, külmaõrna püsilillena kasvatatavad taimed ning daaliad seevastu 20. sajandi alguses aretustöö tulemusel saadud madalakasvulised sordid, mida paljundatakse seemnetest ja kasvatatakse üheaastase taimena. Tegelikult on tegu siiski ühe ja sama taimega. Ja nimetatagu teda daaliaks, jorjeniks või neitsisõleks, kauni ja rõõmsa loomuga aiataimena püüab see pilku ja rõõmustab silma igas aias.

> Mõnede daaliate õievärv võib aastati muutuda. Sagedasti on ühes korvõisikus osad keelõied üht ja teised teist värvi, aga võib olla ka nii, et üks taim kannab eri värvi õisi. Tegu on geneetilise mutatsiooniga, mis iseloomulik just vanematele sortidele.
(Foto: Anneli Banner)

> Vanemaid gladioolisorte võib hea õnne korral aedades siiski leida. Jõudsa kasvu ja hea õitsemisega gladiool on pärit Pärnumaalt Kurgja kandist. (Foto: Anneli Banner)

^ Alli Süvalepa aretatud gladioolisorti 'Sinilind' tõsteti esile selle omapärase värvuse ja hea haiguskindluse tõttu. (Foto: Sotsialistlik Põllumajandus 1/1979)

NOOBLID GLADIOOLID

„Gladioolid on õilsamaid sibullillesid majaaia kaunistamiseks. Toredad õied, leplikus, lihtne ravitsemine ja hõlbus talvitamine on suhted, mis selle intelligentse sibullille tõstavad nähtavale seisukohale teiste ilutaimede hulgas,“ kiideti 1935. aastal ajalehes Nõmme Sõna.

Pikad lineaalsed lehed ja tugevad püstised õisikud tegid gladioolist just sedasorti taime, mis oma konkreetse kasvukujuga sobis hästi 1930. aastate korrapärase kujundusega moodsatesse linnaaedadesse. Lisaks on gladiool suurepärane lõikelill, sest vaasis avanevad järgemööda kõik varrel moodustunud õienupud.

Aedgladiooli (*Gladiolus x hortulanus*) on Eestis peetud 20. sajandi lilleks. Looduslikud gladiooli liigid kasvavad valdavalt Lõuna-Aafrikas, mõned ka mujal maailmas. Eestiski on oma gladiool – roosakaslillade õitega looduskaitsealune ja üpris haruldane niidu-kuremõõk (*G. imbricatus*). Esimesed Aafrika gladiooliliigid toodi Euroopasse 18. sajandi II poolel ja neist said seejärel hoogustunud aretustöös aedgladiooli esivanemad. Eestis olid gladioolid aga veel 1930. aastatel üsna vähetuntud. Nõukogude ajal teati gladiooli juba hästi. Siis tähendas nende õitseaja saabumine kooliaasta algust ja 1. septembril võis koolijütse sageli kooli poole minemas näha, pikad gladioolivarred peos.

1930. aastatel lubati, et gladioole on sama lihtne kasvatada kui kartuleid. Tegelikult päris nii see siiski ei ole. Gladioolid on Eestis oma kasvuala põhjapiiril ja neile sobib kasvamiseks kõige paremini soe ja päikese- paisteline hästi väetatud mullaga koht. Meil saab edukamalt kasvatada varajasemaid gladioolisorte, mis õitsevad augustis. Hiliste, septembris või isegi veel oktoobri alguses õitsevate taimede mugulsibulad ei jõua end enne ülesvõtmist talvitumiseks valmis seada. Kui sibulad aga liialt vara ära koristada, jäävad

need nõrgaks ja hääbuvad ajapikku. Lisaks kimbutavad gladioole mitmed viirus- ja seenhaigused, mis omakorda taimi nõrgestavad. Sibullillekasvataja Andi Normet väidab, et üks gladiolisort on aktiivses kasutuses keskmiselt 7–10 aastat. Seejärel see kas vahetatakse välja või hääbub aja jooksul iseenesest ning vanemaid gladiolisorte polegi enam nii lihtne leida.

Teise maailmasõja järgsel ajal panid Eestis gladiolide sordiaretusele aluse Johan Eichfeld ja Alli Süvalepp. Paarikümneaastase töö tulemusel saadi Tallinna botaanikaaias kui omaaegses ilutaimede aretuskeskuses mitmeid paljutootavaid hübriide ja A. Süvalepa aretatud kahvatulillade õitega 'Sinilind' registreeriti sordina Moskva Peabotaanikaaias. Üllatuslikult on ka lätlased aretanud toredate eesti nimedega gladiolisorte, nagu 'Tallinn', 'Suur-Munamägi', 'Rahvarinne' ja 'Anne Veski'.

Kleenukest gladiooli meenutab samuti talveõrn **KAERALILL** (*Crocsmia x crocosmifolia*), mida vanemas kirjanduses nimetatakse ka montbreetsiaks. Temagi kodumaa on Lõuna-Aafrikas ja sarnaselt gladiooliga õpiti tedagi rohkem tundma ja kasvatama nõukogude ajal. Kuid kaeralill on natuke vastupidavam kui gladiool. Pehmemate talvedega piirkondades (näiteks rannikul ja saartel) võib ta ka õues talvituda, kuigi kindluse mõttes tasub mõned mugulsibulad ikkagi sügisel üles kaevata ja jahedas niiskemas ruumis ületalve hoida. Hiiumaal pidavat kaeralill suurepäraselt aastaringiselt õues hakkama saama, vajades sügisel vaid multsimist. Aga ka üks Setumaa aiapidaja rääkis, et jätab igal aastal osa mugulaid katte all peenrasse talvituma ja need peavad nii vastu küll. Pühendunud aednik tuleb talveõrnade taimedega aias hästi toime.

KASUTATUD ALLIKAD

Aialilled, ilupuud ja ilupõõsad. Teadus, 1914.

Kruus, Kalle. Daaliad. Varrak, 2002.

Kõrv, Jakob. Lühikene aiapidamise õpetus talurahvale ja külakoolidelle.

Laansoo, Urmas. Taimeraamat. Varrak, 2009.

Normet, Andi. Gladiolid aeda. Maalehe Raamat, 2005.

Ajakirjandus: Aed, Sõnapilt, Nõmme Sõna, Sotsialistlik Põllumajandus.

› Kaeralill Carl Robert Jakobsoni talumuuseumis Kurgjal. (Foto: Inge Sipelga)

› Kaeralill on südikas õitseja ja tema erk-oranžid õied säravad aias vastu veel hilissügise vihmaki. (Foto: Anneli Banner)